

Anders Petterson

Litteraturteorins betydelse för litteraturvetenskapen

I

Om man går till *Nationalencyklopedin* och slår upp ordet "litteraturteori", hittar man en informationsrik översikt på nästan tre spalter som Louise Vinge har skrivit. Vinge börjar med att definiera litteraturteori som "beteckning för sådana föreställningar om ordkonst som lägger grunden för ett vetenskapligt studium av litteratur".¹ Hon vill alltså se litteraturteori som ett slags föreställningar om litteratur som har någon typ av grundläggande och styrande betydelse för litteraturvetenskapen. Det är en grundbeskrivning som jag väsentligen vill instämma i, och som jag tänker ta till startpunkt för det här föredraget om litteraturteorins betydelse för litteraturvetenskapen.

Visserligen tror jag att det är möjligt att säga sanna, eller åtminstone rimliga och klagörande, saker om litteraturen, dess historia och dess egenart. Men som jag kommer att betona längre fram i föredraget har jag inte någon essentialistisk syn på *litteraturvetenskapen som akademisk disciplin* och därför inte heller någon idé om litteraturteorins betydelse för litteraturvetenskapen som gör anspråk på objektiv giltighet. Det — och min önskan att säga något om en rad olika sidor av det rätt sammansatta ämnet som jag talar om — för med sig att mitt föredrag blir mera av en idéskiss än av en teknisk och ingående diskussion av konkreta detaljproblem och av olika forskares ståndpunkter.

¹ Louise Vinge, "Litteraturteori", i *Nationalencyklopedin*, bd 12, Höganäs 1993, ss. 365-66; citatet från s. 365.

II

De "föreställningar om ordkonst" som vi räknar in i litteraturteorin kan vara av mer, men också mindre, grundläggande natur. På det allra mest basala planet kan litteraturteorin sägas handla om vad litteratur är och hur litteratur fungerar. Vad är skillnaden mellan litteratur och det som inte är litteratur, om det nu finns någon verkligt avgörande och karakteristisk sådan skillnad? Vad är det, principiellt och strategiskt sett, för operationer som författaren och läsaren utför när de skapar och förstår litteratur? Och vad består litteraturens värde för människorna i? Om man har ett mer eller mindre klart svar på sådana frågor, då har man en verkligt övergripande föreställning, mer eller mindre precis, om den konstform som vi kallar litteratur. Själv ser jag saken så, att litteraturen är ett mycket betydelsefullt kulturellt fenomen, en rik källa till mänskligt viktiga upplevelser, och att det *i sig* är en angelägen vetenskaplig uppgift att åstadkomma en nyanserad förståelse av litteraturens egenheter och värde. Till detta kommer naturligtvis också — som Vinges formuleringar framhäver — att ens förståelse av litteraturen knappast kan undgå att influera ens litteraturvetenskapliga arbete. Den innefattar ju idéer om hur litterära effekter uppstår och vad som gör dem värdefulla, och det skulle förstås vara konstigt om inte de idéerna bidrog till att bestämma vad vi, som litteraturforskare, betraktade som väsentligt att undersöka.

När man försöker skapa sig grundläggande föreställningar om litteraturens egenart, funktionssätt och värde, är det såklart svåra och komplexa frågor som man rör vid. Men de behöver inte alls vara abstrusa eller mystiska. Låt oss se på ett rätt tillfälligt valt konkret exempel på ett litterärt verk: en titellös dikt ur den finlandssvenske lyrikern Gunnar Björlings diktbok från 1936, *Att syndens blåa nagel*:

I lä och solbelysthet jag hör vindens sus, den når som
svalka mig
och än är marken fuktig, och jag känner denna trakt
och är så obekant, jag var ej och ej återvänder,
jag är min stora glömdhet
denna sommardag i junisolen.
Jag är så lycklig som det är för den som lever.²

Allt språk, också det som vi möter i litteratur, förmedlar bilder av en tänkt eller faktisk verklighet, i det här fallet: av en viss människas belägenhet en varm junidag. Vad som är speciellt med den litterära framställningen, skulle jag själv vilja säga, är att dess bilder inte framförs med

² Gunnar Björling, *Skrifter*, utg. av Anders Olsson, bd 2, Norrköping 1995, s. 225.

anspråk på att stämma med faktisk verklighet eller på att förverkligas. Vid den litterära framställningen är det inte de förmedlade föreställningarnas realism som är själva den springande punkten, utan något delvis annat: deras förmåga att väcka tankar och associationer som kan upplevas som väsentliga eller tillfredsställande. Människor är biologiskt konstruerade för att ta emot intryck från omvärlden och utvärdera deras betydelse för det egna jaget. Den mekanismen fungerar också när det är språk vi möter, om det så är litterärt språk. Som läsare av Björlings dikt konfronteras vi med en skildrad upplevelse som med konstfulla medel görs levande för oss. Det är en egenartad upplevelse som framställs; kanske kunde den grovt beskrivas som, på en gång, en upplevelse av lycka och en upplevelse av utplåning. Kanske stöts vi bort av upplevelsen som Björling gestaltar. Eller kanske attraheras vi tvärtom av den och försöker leva oss in i den och införliva den med vår egen psykiska repertoar, eller kanske vi åtminstone registrerar den som en intressant och särpräglad möjlighet som tidigare var okänd för oss. På sådana och många andra sätt kan vi fascineras av tankarna och associationerna som litterära verklighetsbilder ger upphov till.

Det här var en utomordentligt koncentrerad och enkel presentation av en grundföreställning om litteratur som jag själv sympatiserar med. Att föreställningen är kontroversiell är självklart — någon enhetlig och allmänt antagen grundidé om litteraturen finns det förvisso inte. Dessutom har jag förstås inte gjort mera än att dra upp konturerna till föreställningen, och det bara med lätt hand.

Det skulle vara fullt möjligt att utveckla skissen som jag gav till en analys med vetenskaplig karaktär — breddad, fördjupad och formulerad i precist fackspråk, förankrad i överväganden från estetisk, lingvistisk och kognitiv psykologi — och sedan ta upp en diskussion med konkurrerande synsätt, till exempel med de marxistiska, psykoanalytiska, strukturalistiska och poststrukturalistiska teorier om litteratur som Vinge ger en kort översikt över i sin encyklopediartikel. Men det är inte alls något sådant som det kommer an på i det sammanhang som jag just nu befinner mig i. När jag förde in den här grundidén om litteraturen, gjorde jag det väsentligen för att den skulle fungera som ett slags exempel. Jag ville göra det möjligt att tro och föreställa sig att grundidéer om litteraturens egenart, funktionsätt och värde faktiskt är saker som är möjliga att formulera och att rationellt diskutera.

Men litteraturteori är naturligtvis inte liktydigt med absolut grundläggande idéer om litteraturens egenskaper och egenart. Vinges tal om "sådana föreställningar om ordkonst som lägger grunden för ett vetenskapligt studium av litteratur" får oss kanske visserligen, genom formuleringen om "grunden" för litteraturstudiet, att i första hand

tänka på helt fundamentala idéer om litteratur. Men av hävd inbegriper man i litteraturteorin föreställningar om litteratur som ligger på många olika nivåer av abstraktion. En äldre benämning på litteraturteori är "poetik" — under tiden mellan 1918 och 1968 hette det nuvarande svenska ämnet litteraturvetenskap, som många av oss vet, "litteraturhistoria med poetik".³ Det var en benämning som var tänkt att vara parallell med den som ämnet konstvetenskap bar under i princip samma period: "konsthistoria med konstteori".⁴ Poetiken uppfattades som litteraturens teori, precis som konstteorin förstods som konstens teori. Och i poetiken inbegreps och inbegrips inte bara grundidéer om litteratur som dem man finner i Aristoteles' *Poetik*, utan också till exempel en hel arsenal av begrepp för beskrivningen av metrik, av troper och figurer och av besläktade retoriska, stilistiska och estetiska fenomen. Här rör det sig naturligtvis om begrepp och beskrivningssystem som är till för att fasthålla viktiga upplevda drag hos litterära objekt och göra det möjligt att analysera intressanta skillnader mellan objekten. Här kommer vi alltså i kontakt med en annan betydelse som litteraturteorin har för litteraturvetenskapen: den att tillhandahålla nödvändiga intellektuella redskap för den individualiserande analysen eller den kontrasterande jämförelsen av litterära texter.

De mer konkret orienterade begreppen och beskrivningssystemen som jag just refererade till är inte nödvändigtvis grundade i någon speciell, fundamental förståelse av litteraturens karaktär och egenart. Ändå har de alltid, och med all rätt, upplevts som bitar av litteraturhistorievetenskapens teoretiska utrustning, som element i poetiken. Det är till exempel betecknande att begreppsapparaten kring rytm och meter och troper och figurer upptar mer än halva utrymmet i den största svenskspråkiga poetiken från 1900-talet, Olaf Homéns *Poetik* som gavs ut 1954.⁵

Men utanför ramen för den traditionella poetiken var också nya teorier och begrepp under introduktion under den period då litteraturvetenskapen i Sverige kallades litteraturhistoria med poetik. Assimilerandet av nykritiken i svensk litteraturforskning — av Eliot, Richards, Wellek, Brooks, Empson och så vidare — skedde väl huvudsakligen under 1950-talet och det tidiga 1960-talet. Tilldels innebar det

³ Harald Elovson, "Litteraturhistoria", i *Svenskt litteraturllexikon*, 2. utvidgade uppl., Lund 1970, ss. 336-38, ssk. s. 338; Hans-Erik Johannesson, "Litteraturvetenskap", i *Nationalencyklopedin*, bd 12, Höganäs 1993, ss. 366-67.

⁴ Allan Ellenius, "Konstvetenskap", i *Nationalencyklopedin*, bd 11, Höganäs 1993, ss. 279-80.

⁵ Olaf Homén, *Poetik*, genomsedd och utg. av Erik Ekelund, Stockholm 1954. Här bör dock tilläggas att utgivaren uteslöt två genrehistoriskt inriktade kapitel ur Homéns manuskript - se Ekelunds förord, *ibid.*, s. (7).

en introduktion av nya grundföreställningar om litteratur, men framför allt ett inflöde av nya approacher i litteraturtolkandet och av nya eller nyaktualiserade begrepp: 'dubbelydighet', 'struktur', 'objektivt korrelerat', 'autonomi', 'det intentionella felslutet' och så vidare.

Det är väl emellertid naturligt att säga att det egentliga genombrottet för den omfattande teoretisering av litteraturstudiet som vi lever med idag ägde rum något senare och för oss i Sverige i tid mer eller mindre kom att sammanfalla med namnbytet från litteraturhistoria med poetik till litteraturvetenskap. För i Sverige var det kring 1970 som nymarxism och strukturalism bröt in i litteraturforskningen på bred front, introducerade för en större akademisk publik inte minst genom de antologier som Kurt Aspelin gav ut, ensam eller tillsammans med Bengt A. Lundberg, i början av 1970-talet.⁶ Under decennierna därefter har riktningar som receptionestetik, hermeneutik, psykoanalys, post-strukturalism, dekonstruktion, feministisk litteraturforskning och nyhistoricism — för att bara visa på några av de viktigaste — uppstått eller fått förnyad litteraturvetenskaplig aktualitet. Det betyder att bilden av litteraturteorin har breddats och komplicerats i mycket hög grad.

Det förändrar emellertid egentligen ingenting när det gäller den enkla, principiella karakteristik av litteraturteorin som jag, bland annat med Vinges hjälp, har försökt att ge. Litteraturteori är "sådana föreställningar om ordkonst som lägger grunden för ett vetenskapligt studium av litteratur". Dessa föreställningar rör många olika aspekter av den litterära verkligheten och ligger på många olika plan. Jag har särskilt betonat två typer av föreställningar.

För det första har jag pekat på existensen av så att säga grundläggande litteraturteori. På det området finns ett antal konkurrerande, mer eller mindre olika och mer eller mindre stringent utformade, basala teorier om litteraturens funktionssätt, egenart och värde. De utgör svar på en fråga som rimligtvis är av hög vetenskaplig angelägenhetsgrad, den om vad litteraturens särart och värde består i. Genom att den grundläggande litteraturteorin innehåller idéer om hur litterära effekter uppstår och vad som gör dem värdefulla, har den dessutom alla förutsättningar att bidra till att bestämma vad vi, som litteraturforskare, betraktar som väsentligt att undersöka.

För det andra har jag framhävt att det finns en stor rikedom av föreställningar, begrepp och infallsvinklar som mer direkt knyter an till litteraturens konkreta form eller innehåll. Varje litteraturvetare med

⁶ Kurt Aspelin (utg.), *Marxistiska litteraturanalyser*, Stockholm 1970; Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg (utg.), *Form och struktur: texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen*, Stockholm 1971; Roman Jakobson, *Poetik och lingvistik: litteraturvetenskapliga bidrag*, utg. av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg, Stockholm 1974.

självaktning har till exempel en uppfattning om vad man menar med begrepp som 'identifikation' eller 'implicit läsare' eller 'dialogicitet'. Sådana begrepp, och föreställningarna om litteratur som är förbundna med dem, har normalt bara en förhållandevis lös förbindelse med specifika grundidéer om litteraturens väsen och värde. Och detta gäller förstås i ännu större utsträckning om den traditionella poetikens och retorikens mera handgreppsbetonade kategorier som 'amfibrack', 'anafor', 'invokation' och så vidare. Man kunde säga att många litteraturteoretiska begrepp har en praktisk eller förmedlande karaktär. De har inte egentligen med karakteristiken av litteraturens *generella* egenskaper att göra utan snarare, i högre eller lägre grad, med den konkreta beskrivningen och analysen av *skillnader* mellan olika slag av litteratur. För att ha en term att kontrastera mot uttrycket "grundläggande" litteraturteori kunde man här tala om en "textanalytiskt orienterad" litteraturteori. Den textanalytiskt orienterade litteraturteorin tillhandahåller, har jag sagt, nödvändiga intellektuella redskap för den individualiserande analysen eller den kontrasterande jämförelsen av litterära texter, och det är aktiviteter som det väl är naturligt att uppfatta som helt centrala litteraturvetenskapliga uppgifter.

Med detta har jag presenterat de allra mest övergripande dragen i min egen syn på vad litteraturteori är och vad dess betydelse för litteraturvetenskapen består i. För säkerhets skull vill jag genast lägga till att jag inte kontrasterar grundläggande litteraturteori och textanalytiskt orienterad för att dra någon skarp skiljelinje mellan dem. Det är klart att de på olika sätt flyter in i varandra. Men jag ser det som viktigt att framhålla att de "föreställningar om ordkonst som lägger grunden för ett vetenskapligt studium av litteratur" kan vara föreställningar på mycket olika nivåer av allmängiltighet.

III

Även om min grunduppfattning om litteraturteorin väl inte låter särskilt ovanlig eller spännande, avviker den, vill jag mena, på betydelsefulla sätt från den som är mest spridd. Här vill jag speciellt framhäva att den mest vanliga idén om litteraturteori, sådan som jag förstår den, går ut på att *litteraturteorin väsentligen är en hjälpdisciplin för litteraturtolkningen*. Själv framställde jag snarare saken så, att *litteraturteorin väsentligen är en egen huvudgren av litteraturvetenskapen, en del av ämnet litteraturvetenskap som har sitt eget problemområde*.

För att göra klart vilken skillnad i syn som jag försöker peka på, ska jag säga några ord om själva ämnet litteraturvetenskap, historiskt

och systematiskt. Återigen repeterar jag fakta som är välkända för många ibland oss.

I Sverige växte ämnet litteraturvetenskap fram ur universitetsämnet estetik; i Uppsala skedde detta framför allt under Atterboms inflytande. Ämnet estetik, som omfattade konstarnas natur och historia i deras helhet, dessutom ursprungligen också moderna språk, kom efterhand att splittras upp och ändra karaktär — en utveckling som särskilt Lars Gustafsson har beskrivit och analyserat.⁷ Dess kärna var till att börja med, ungefär, estetikens i betydelsen läran om det sköna och om konsten, men tyngdpunkten kom under det senare 1800-talet att allt mer förskjutas i riktning mot konkret litteratur- och konsthistorisk forskning. Den dåtida giganten inom ämnet, Henrik Schück, som stod på höjden av sin bana decennierna runt sekelskiftet, berömde sig som bekant senare av att ha varit den som drev bort estetflabbarna från Lund och Uppsala.⁸

Med detta är vi framme vid det tidiga 1900-talet och vid ämnet litteraturhistoria med poetik. Den nära släktskapen med historievetenskapen markeras redan i namnet. Den svenska och västerländska litteraturens historia kartläggs brett kultur- och idéhistoriskt, under komparativ medvetenhet och med starkt intresse för biografiska och psykologiska aspekter på författarna. Men efterhand växer det fram ett ökat intresse för ett detaljstudium av de litterära texternas konstnärliga utformning. Särskilt från mitten av 1900-talet blir ingående texttolkning ett centralt inslag i ämnet, ett textstudium som delvis lanseras i polemik mot de äldre traditionerna, men som också på olika sätt flätas samman med dessa. Samtidigt mångfaldigas texttolkandets infallsvinklar på ett accelererande, för många närmast hisnande sätt, särskilt på grund av nya litteraturteoretiska överväganden.

Den här historiska skissen var med nödvändighet ytlig, och naturligtvis kunde den ha formulerats delvis annorlunda också på samma utrymme. Ändå tror jag att själva historieskrivningen som jag gav är tämligen okontroversiell. Emellertid kan man anlägga rätt olika perspektiv på det som har hänt.

En möjlighet är att se tre olika paradigmer — det estetiska, det historiska, det textanalytiska — som avlöser varandra i en utveckling som samtidigt är ett framåtskridande mot ständigt högre nivåer av litteraturvetenskaplig insikt. Då ser man, så att säga, litteraturvetenskapen

⁷ Lars Gustafsson, *Estetik i förvandling: estetik och litteraturhistoria i Uppsala från P.D.A. Atterbom till B.E. Malmström*, Uppsala 1986; densamme, *Litteraturhistorikern Schück: vetenskapssyn och historieuppfattning i Henrik Schücks tidigare produktion*, Uppsala 1983.

⁸ Min omedelbara källa är Carl Fehrman, *Forskning i förvandling: män och metoder i svensk litteraturvetenskap*, Stockholm 1972, s. 25.

idag som genomsyrad, och med rätta genomsyrad, av en textanalytisk ansats, och det mångfacetterade tolkandet av konkreta litterära texter uppfattas som litteraturvetenskapens hjärtpunkt. Det är utifrån ett sådant perspektiv som det blir naturligt att betrakta litteraturteorin som en hjälpdisciplin för litteraturtolkandet, en leverantör av idéer, approcher och modeller för den litteraturvetenskapliga kärnverksamheten, som är utarbetandet av förståelse av enskilda litterära texter.

Det här är ett sätt att se på litteraturvetenskapen som jag tycker att jag möter dagligen och stundligen — fast jag naturligtvis, återigen, här har varit tvungen att presentera det i en koncentrerad och något tillspetsad form. Jag påstår emellertid inte att det är allenarådande. När Lars Lönnroth häromåret gav en allmän beskrivning och analys av ämnet litteraturvetenskap inom ramen för en artikelserie om humaniora i *Svenska Dagbladet*, skildrade han till exempel saken så att litteraturvetenskapen har två likaberättigade målsättningar, en historisk och en estetisk, eller i den terminologi som jag använder här: en litteraturhistorisk och en textanalytisk. Men det är också betecknande att han omedelbart utsattes för en kritik från Lars Nylander som gick ut på att han förringat den centrala betydelse som tillkommer den litterära texten.⁹

Min egen inre bild av litteraturvetenskapen avviker både från Nylanders textcentrerade och från Lönnroths tudelade. Den stämmer snarare med René Welleks skildring av vetenskapen om litteraturen som sammansatt av tre underdiscipliner som samspelar med varandra: litteraturteori, litteraturkritik och litteraturhistoria. Det är en uppfattning som speciellt klart kommer fram i Welleks uppsats "Literary Theory, Criticism, and History" (1960 och senare)¹⁰ och som jag hade tillfälle att kommentera också vid fjolårets estetiska vintermöte i Uppsala.¹¹ Med reservation, än en gång, för den starka förenkling som följer med koncisa, övergripande kategoriseringar, skulle jag kunna tänka mig att framställa litteraturteori, litteraturhistoria och litterär textanalys som litteraturvetenskapens tre huvudkomponenter. De svarar, som jag ser det, mot var sin typ av legitimt litteraturvetenskapligt kunskapsintresse. Litteraturteorin — och jag tänker då i första hand på den grundläggande litteraturteorin — undersöker i princip hur litteratur fungerar och vad litteratur är bra för. Litteraturhistorien besvarar, kunde man säga, frågor om hur litteraturen har förändrats genom ti-

⁹ Lars Lönnroth, "Ämnet bär på en evig konflikt" och Lars Nylander, "Texten måste ställas i centrum", ss. 16 resp. 17 i Bo Löfvendahl (utg.), *90-talets humaniora*, Stockholm 1993.

¹⁰ René Wellek, "Literary Theory, Criticism, and History", i *Welleks Concepts of Criticism*, utg. m. en inl. av Stephen G. Nichols, Jr., New Haven och London 1963, ss. 1-20. uppsatsen publicerades tidigast i *Sewanee Review* 68 (1960).

¹¹ Uppsatsen "Litteraturens och litteraturvetenskapens särart", *Nordisk estetisk tidskrift*, 14, 1995, ss. 69-79.

derna och varför. Den litterära textanalysen undersöker litterära texter som konstnärliga helheter och ger oss därmed en klarare bild av deras respektive estetiska potential. Samtidigt bygger dessa tre grenar av litteraturvetenskapen på varandra i ett intrikat samspel. Utan textanalytiska och litteraturhistoriska kvalifikationer skulle litteraturteoretikern stå sig slätt: hur skulle han, eller hon, kunna erbjuda fruktbara teoretiska insikter om litterära objekt utan att *förstå* dem i deras estetiska appell och deras historiska betingning? På motsvarande sätt skulle litteraturhistorikerns arbete sakna djupare kontakt med det behandlade materialet om det inte grundade sig på insikter om litteraturens egenart och värde och på textanalytisk kompetens. Och i den mån som textanalytikern bortser från hur litteratur faktiskt läses och upplevs, eller försöker göra sig oberoende av de behandlade texternas faktiska litteraturhistoriska bakgrund, kommer han eller hon att vara hänvisad till sina egna fria associationer och till att projicera dessa på den behandlade texten.

Återigen har jag, utan mycket argumentation, kommit med en serie vittfamnande påståenden. Och än en gång tänker jag lägga till, att jag visst skulle kunna gå på djupet på den här punkten och förklara, med faktiska exempel, precis hur jag menar att ett systematiskt negligera av någon av de tre huvudaspekter av ämnet litteraturvetenskap som jag pekat på, litteraturteori, litteraturhistoria eller litterär textanalys, leder till vetenskapliga tillkortakommanden. Men det finns inte plats att göra detta i just det här sammanhanget. Den principskiss av min grundsyn som jag nyss gav får duga, trots att jag vet att jag inte har underbyggt den alls så noga som jag egentligen borde.

När jag går fram såhär brett och svepande beror det till stor del på att det är en mycket generell poäng om litteraturvetenskap och litteraturteori som jag vill komma fram till. Jag har hävdad att man gärna ser texttolkning eller textanalys som det absolut centrala i litteraturvetenskapen, och att litteraturteori då följdriktigt måste framstå som väsentligen ett hjälpmedel för tolkaren. Och jag har försökt understryka att man kan uppfatta litteraturvetenskapen, och då också litteraturteorin, även på andra sätt. Jag har antytt hur Lönnroth ser den, och hur Wellek har velat se den, och jag har markerat att Welleks inställning är den som jag själv närmast delar. Enligt Wellek, och enligt mig, bildar de problem som litteraturteorin behandlar ett litteraturvetenskapligt kunskapsområde i sin egen rätt, en självständig, integrerande del av litteraturvetenskapen.

IV

Ni har antagligen märkt att jag talar om de olika bilderna av litteraturvetenskapen i relativiserande termer: jag talar om den vanliga, textcenterade litteraturvetenskapsuppfattningen, om Lönnroths *skildring* av litteraturvetenskapen som ett slags dubbeldisciplin där en historisk och en textanalytisk inriktning är inbegripna i en ständig kamp om inflytandet och om min egen Wellekinspirerade *bild* av litteraturvetenskapen som en kombination av litteraturteori, litteraturhistoria och textanalys. Men jag säger inget om vad litteraturvetenskapen *är*, inget om vilken av uppfattningarna som är den riktiga, eller den mest riktiga.

Skälet är att jag inte kan se litteraturvetenskapen som något annat än, helt enkelt, det akademiska studiet och utforskandet av litteratur. Det finns mycket i samband med litteratur som man kan vilja göra till föremål för närmare undersökning och eftertanke. Det tycks mig att ämnets väg från estetik över litteraturhistoria till textanalys illustrerar detta på ett eftertryckligt sätt, och att den samtidigt visar hur ständigt nya aspekter av undersökningsobjektet, litteraturen, kan komma i blickpunkten och stimulera till ett berikande av vetenskapen med nya angreppssätt. Också idag — väl idag mer än någonsin förr — finns det en rikedom på olika intresseramar inom litteraturvetenskapen. Hur skulle då ett utstakande av litteraturvetenskapens gränser och ett utpekande av disciplinens centrum kunna bli annat än en rekommendation av ett mer eller mindre väl motiverat *synsätt*?

Observera att det inte är någon allmän relativism som jag gör mig till tolk för när jag säger detta. Jag menar, som redan har framgått, att man kan föra en rationell, empiriskt grundad diskussion om vad *litteratur* är och hur litteratur fungerar. Också frågan vad *litteraturvetenskap* är och hur litteraturvetenskap fungerar, kan på motsvarande sätt besvaras deskriptivt. Vi kan beskriva vad för olika saker som litteraturforskare de facto sysslar med och forskningsuppgifternas inbördes relationer. Men det är inte oenighet om en sådan beskrivning som oöverensstämmelserna mellan, säg, Nylander, Lönnroth och mig bottnar i. Det förefaller mig uppenbart att det som det handlar om där närmast är frågan vilken helhetsidé om litteraturvetenskapen som man ska ansluta sig till. Och det är uppenbart en normativ fråga — även om dess normativitet inte hindrar att den kan rationellt diskuteras.

Det följer av vad jag sagt, att jag inte skulle kunna kalla en utpräglad textcenterad syn på litteraturvetenskapen för *felaktig*. Snarare skulle jag kritisera den som *begränsad* och därför också som *delvis ofruktbar*. Jag skulle peka på ämnen som den tenderar att bortse från, och argumentera för att de utgör viktiga undersökningsområden i samband

med litteratur. Jag skulle till exempel mycket väl kunna göra till mina många av de argument som Jonathan Culler en gång anförde mot en ensidigt tolkningscentrerad syn på litteraturvetenskapen i en artikel med den vitsiga titeln "Beyond Interpretation" (ur hans kända bok från 1981, *The Pursuit of Signs*). Culler skriver bland annat, apropå forskningsuppgifter vilkas angelägenhet undanskymms av det tolkningscentrerade perspektivet:

Det är inte alls svårt att på ett allmänt sätt förteckna litteraturvetenskapliga projekt som skulle vara av utomordentligt intresse om de genomfördes med någon grad av fullständighet, och en sådan förteckning är i sig själv den bästa illustrationen till den potentiella fruktbarheten hos andra sätt att skriva om litteratur. Vi har ingen övertygande redogörelse för litteraturens roll eller funktion i samhället eller i det samhälleliga medvetandet. Vi har bara fragmentariska eller anekdotiska historieskrivningar när det gäller litteraturen som institution: vi behöver en utförligare undersökning av dess historiska förhållande till de andra former av diskurs genom vilka världen organiseras och mänskliga aktiviteter förlänas mening. Vi behöver en mer sofistikerad och träffande redogörelse för litteraturens roll i den psykiska ekonomin hos både författare och läsare, och speciellt borde vi förstå mycket mer än vi gör av effekterna hos *fiktional* diskurs.¹²

Culler visar på angelägna, övergripande litteraturhistoriska forskningsuppgifter, och också på frågor som faller inom det som jag har kallat grundläggande litteraturteori: frågor om litteraturens egenart och värde. Min inställning är, som framgått, att sådana frågor är litteraturvetenskapligt betydelsefulla trots att de saknar varje relevans, eller åtminstone varje *direkt och påtaglig* relevans för tolkandet av enskilda texter. Detta är uttryck för en vetenskaplig värdering hos mig; det är inte en utsaga om något slags litteraturvetenskapens väsen. Ändå är det något annat än blott tyckande. Jag skulle kunna motivera min värdering, framför allt utifrån ett resonemang om konsekvenserna av att inkludera respektive inte inkludera grundläggande litteraturteori i litteraturvetenskapen.

¹² Jonathan Culler, "Beyond Interpretation", i Cullers *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, London 1981, ss. 3-17; citatet (i min egen övers.) från s. 6.

V

Mitt föredrag har i stor utsträckning varit en plaidoyer för den grundläggande litteraturteorin och dess litteraturvetenskapliga betydelse. Innan jag samlar trådarna och summerar mitt resonemang vill jag påpeka, att den grundläggande litteraturteorins status inom litteraturvetenskapen kan ifrågasättas ur mer än en synpunkt. Det är inte bara så att den kan negligeras utifrån en text- och tolkningscentrerad syn på ämnet. Man kan också hävda att den visserligen utgör ett legitimt, kanske till och med viktigt, vetenskapligt kunskapsområde, men att den har sin hemortsrätt inom filosofin, inte inom litteraturvetenskapen. Eller man kan, som Stein Haugom Olsen i en uppsats från 1987, "Literary Theory and Literary Aesthetics" (ur en bok med den provokativa titeln *The End of Literary Theory*¹³) argumentera för att litteraturteorin ska utplånas från den intellektuella kartan och dess föregivna uppgifter lösas av en filosofisk disciplin, den litterära estetiken.

Inte heller på den här punkten tänker jag ta upp någon utförlig diskussion, utan jag ska nöja mig med att markera och kort motivera min egen uppfattning. Dess kärna är påpekandet att filosofen inte, åtminstone inte *i sin egenskap av filosof*, har några insikter att förmedla om vad litteratur är och hur litteratur fungerar. Hos åtskilliga filosofer finns det visserligen en uppfattning som går ut på, att den enda produktiva uppgift som teoretiskt tänkande kring konst och litteratur kan ha är den att visa vad som ligger i våra föreställningar om konst och litteratur och i de begrepp som vi begagnar på det här området. Den idén kan spåras tillbaka åtminstone till Morris Weitz' utomordentligt inflytelserika och i många avseenden fortfarande tänkvärda artikel från 1956, "The Role of Theory in Aesthetics"¹⁴ (en artikel vars titel och problemställning väl har bidragit till att inspirera formulerandet av temat för det här vintermötet.)

En Wittgensteininspirerad filosof skulle klargöra de "föreställningar om ordkonst" som konstituerar vårt sätt att handskas med litteratur, vår litterära praxis, och utifrån en sådan utredning kritisera försöken att teoretiskt analysera litteraturbegreppet. I ett mer traditionellt analytisk-filosofiskt angreppssätt skulle man utgå från de "föreställningar om ordkonst" som ingår i teoretiska analyser av litteratur och försöka visa hur dessa kan preciseras och systematiseras. Båda typerna av aktiviteter har ett odiskutabelt värde, och båda har också haft mycket

¹³ Stein Haugom Olsen, "Literary Theory and Literary Aesthetics", i Olsens *The End of Literary Theory*, Cambridge etc. 1987, ss. 196-211.

¹⁴ Morris Weitz, "The Role of Theory in Aesthetics", *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 15 (1956/57), ss. 27-35.

att tillföra vår förståelse av litteraturens teori. Men jag betraktar det som en förfelad idé att någon av dem skulle kunna ersätta den grundläggande litteraturteorin sådan som jag har skisserat den. Det Wittgensteinska angreppssättet måste antingen göra halt vid en common-sense-beskrivning som frilägger grundmönstren i litteraturläsandets praxis och i vardagstänkandet om litteratur, eller också beskriva vad som sker vid läsning av litteratur i mer ingående detalj, på ett sätt som tillför kunskap som inte ligger implicit i det vi redan vet eller tror oss veta. Stannar man vid den mönsterfriläggande common-sense-beskrivningen, lyfter man fram och bejaktar existerande praktiker och föreställningar i samband med litteratur, både de rimliga och de orimliga. Det är, som jag ser det, en aktivitet som är delvis klarläggande, men också delvis mytbefästande. Samma kritik kan riktas mot ett mer traditionellt analytisk-filosofiskt angreppssätt, trots att detta ser sig mera fritt att kritisera existerande teoretiska och preteoretiska föreställningar som mångtydiga, oprecisa osv. För också den som arbetar traditionellt analytisk-filosofiskt förutsätter i realiteten att/de existerande föreställningarna och begreppen/på området i grund och botten är sunda. Om dessa föreställningar och begrepp skulle visa sig vara djupt inadekvata, är det ju nämligen till ringa glädje att deras rent tekniska brister reduceras. En oriktig idé blir inte mindre oriktig bara för att dess innehåll görs tydligare och klarare. Om man *inte* tar den etablerade föreställningsramen för given utan vill ge en ingående och fördomsfri beskrivning av litteraturens och litteraturläsandets praxis, då måste man vara förberedd på att man också kan komma att behöva *komplettera* våra existerande föreställningar om den, *bredda och fördjupa* det vi för närvarande vill uppfatta som vårt vetande om den. Kanske *komer* man bland annat att behöva genomföra undersökningar av de psykologiska processer som ingår i litteraturupplevelser, undersökningar av hur litteraturläsare integrerar sina litteraturupplevelser i sitt övriga liv, etcetera etcetera. På sådana områden har inte filosofen mycket att tillföra, i varje fall inte i sin egen skap av filosof. Just de typer av undersökningar som jag nämnde, låter väl till exempel snarast som uppgifter för kognitivt inriktade psykologer respektive för kultursociologer.

Inte heller litteraturvetaren är någon specialist på psykologiska eller sociologiska processer, så den grundläggande litteraturteorin kan tyckas glida ur också hans (eller hennes) händer, i den mån som förståelsen av vad litteratur är och hur litteratur fungerar ska tänkas hänga ihop också med den sortens materier. Problemet är i sig helt reellt: litteraturen är ett fenomen med många sidor, och den är samtidigt på ett komplext sätt relaterad till många andra aspekter av mänskligt liv och mänsklig kultur. Men jag menar alltså att det väsentligen är litteraturve-

turen — inte filosofen, psykologen eller sociologen — som har den ingående förtrogenhet med kunskapsobjektet, litteraturen, som krävs för att se de relevanta mönstren i det empiriska materialet. Det verkar uppenbart, åtminstone för mig, att många av problemen som den grundläggande litteraturteorin sysslar med har en mångvetenskaplig karaktär och fordrar tvärvetenskapliga ansträngningar. Inte desto mindre — och även om jag inte alls är intresserad av att dra skarpa gränser mellan olika akademiska discipliner — uppfattar jag spontant litteraturteorin generellt, inklusive den grundläggande litteraturteorin, som en gren av litteraturvetenskapen. Som jag ser det är litteraturteorins situation i det här avseendet analog med litteraturhistoriens. På många punkter tangerar litteraturhistorien andra discipliner och är beroende av dem, till exempel vetenskaper som historia och idéhistoria. Men det skulle vara förhastat att dra slutsatsen att litteraturhistorien inte hör hemma i litteraturvetenskapen utan snarare i någon granndisciplin. Historikern och idéhistorikern har knappast den kompetens som fordras för att ta över den, och på samma sätt låter sig litteraturteorin knappast med framgång exporteras till filosofin eller psykologin eller sociologin.

VI

Jag vill nu runda av föredraget med några få förtydligande och sammanfattande ord.

Ämnet, litteraturteorins betydelse för litteraturvetenskapen, kunde i och för sig fattas på flera vis. Man kan mena delvis olika saker med "litteraturteori", man kan förstå litteraturvetenskapens omfång och innehåll på mer än ett sätt, och därtill kan litteraturteorins "betydelse" för litteraturvetenskapen tas till exempel som den betydelse *som den faktiskt har*, eller som den betydelse *som den kan ha* eller som den betydelse *som den bör ha*.

Här har jag hållit mig till en definition av "litteraturteori" från Louise Vinge, en definition som passat mig genom sin rymlighet och sin — vill jag påstå — trohet mot vanligt litteraturvetenskapligt språkbruk. Inom litteraturteorin har jag, utan att tillskriva distinktionen någon hög grad av precision, skilt mellan vad jag kallat "grundläggande litteraturteori", läran om litteraturens egenart och värde, och den mer tillämpliga grenen av litteraturteorin som jag kallat "textanalytiskt orienterad litteraturteori". I mycket har mitt föredrag varit anlagt på att hålla fram den grundläggande litteraturteorin och diskutera dess ställning och roll. I det sammanhanget har jag understrukit att också till exempel filosofiska, psykologiska och sociologiska synpunkter är viktiga inom litte-

aturteorin, men jag har också argumenterat för att litteraturteorin knappast låter sig föras över till någon annan akademisk disciplin.

Detta om litteraturteorin. När det gäller litteraturvetenskapen har jag understrukt att det är möjligt att ha många olika uppfattningar om hur den hänger samman och vad som utgör dess kärna; jag har också gett några exempel på sådan variation, historiska och samtida. Jag har vidare gjort gällande att litteraturteori har en plats inom litteraturvetenskapen vid sidan av litteraturhistoria och texttolkning. Jag har också sagt att litteraturteorin ofta uppfattas som en hjälpdisciplin för texttolkningen och kritiserat ett sådant sätt att se på den. För mig förefaller det vila dels på en överdriven föreställning om texttolkningens förmåga att kasta ljus över fenomenet litteratur, dels på en oförmåga att uppfatta annat än de tillämpade aspekterna av litteraturteorin, på en i mina ögon oberättigad identifikation av litteraturteorin med den textanalytiskt orienterade litteraturteorin.

Vad beträffar litteraturteorins *betydelse* för litteraturvetenskapen, till sist, har jag i huvudsak uppehållit mig vid den betydelse som, enligt vad jag tycker, tillkommer den. Det jag har haft att säga på den punkten har kanske varit det allra minst originella i mitt föredrag. Jag har gjort gällande att frågan vad litteratur är, hur litteratur fungerar och vad litteraturens värde består i — alltså den grundläggande litteraturteorins frågeställningar — utgör betydelsefulla vetenskapliga problem i sin egen rätt, att svaren på dem tillhandahåller viktiga element i vår förståelse av världen omkring oss, alldeles bortsett från deras inflytande på vårt allmänna sätt att närma oss litteratur och litteraturvetenskap. Och jag har därtill anslutit mig till det helt gängse synsättet, att litteraturteori — speciellt förstås textanalytiskt orienterad litteraturteori — också tillhandahåller idéer, infallsvinklar och tekniker som kan spela stor roll för litteraturförståelse och litteraturanlys.

Eftersom föredragets tema har gjort att litteraturteorin stått så i centrum i det som jag har sagt, vill jag avsluta med att understryka att jag inte själv ser litteraturteorin som det mest centrala inom litteraturvetenskapen. Jag menar visserligen att grundläggande litteraturteori fortfarande är en starkt underutvecklad del av litteraturforskningen, men allmänt betraktar jag intresset för litteraturens teori bara som ett av flera av de begripliga och väl motiverade intressen som med rätta bestämmer litteraturvetenskapens undersökningsområde. Det är i den andan som jag vill ha mitt föredrag uppfattat.

